

Małgorzata Ewa Kowalczyk, *Zagraniczne podróże Polek w epoce oświecenia*, Wydawnictwo LTW, Łomianki 2019, ss. 496

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2020.067>

Przedmiotem prezentowanej recenzji jest książka Małgorzaty Ewy Kowalczyk na temat zagranicznych podróży Polek w epoce oświecenia, wydana przez wydawnictwo LTW.

Małgorzata Ewa Kowalczyk zajmuje się w swojej pracy naukowej zagadnieniem podróży staropolskich, jest autorką licznych artykułów¹, a poza omawianą pracą także jednej monografii² poświęconej rzeczonyj tematyce. We współpracy z Dorotą Żołądź-Strzelczyk wydała dwa zbiory źródeł dotyczących badanego przez siebie zagadnienia oraz jedną monografię

¹ M. E. Kowalczyk, *Kuchnia włoska w relacjach polskich podróżników XVIII wieku*, w: *Życie codzienne w dawnych ziemiach pruskich. Dziedzictwo kulinarne*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2007, s. 68–76; eadem, *Loreto w polskiej religijności XVIII wieku*, w: *Czasy nowożytne. Studia poświęcone pamięci prof. Władysława Eugeniusza Czaplińskiego w 100 rocznicę urodzin*, red. K. Matwijowski, Wrocław 2005, s. 155–162; eadem, *Polki w Wenecji w drugiej połowie XVIII wieku. Zapiski z podróży Teofili z Radziwiłłów Morawskiej i Katarzyny z Sosnowskich Platerowej*, „Italica Wratislaviensia” 2014, nr 5, s. 317–337.

² Eadem, *Obraz Włoch w polskim piśmiennictwie geograficznym i podróżniczym osiemnastego wieku*, Toruń 2005.

wieloautorską³. Odnośnie do prac traktujących o kobietach opracowała i wstępem opatrzyła trzy edycje diariuszy podróży autorstwa Katarzyny Platerowej i Heleny Massalskiej⁴ oraz uczestniczyła w edycji diariuszów Rozalii i Stanisława Dunin-Borkowskich⁵. Napisała także pracę na temat Joanny Żubrowej, pierwszej kobiety odznaczonej za służbę wojskową orderem *Virtuti Militari*⁶.

Wątek podróży kobiet w oświeceniu jest znany i solidnie opracowany w europejskiej historiografii, zwłaszcza angielskiej, francuskiej, włoskiej i rosyjskiej (s. 18–19). Jednak dotychczas był nieczęsto poruszany w odniesieniu do Polek. Ta publikacja uzupełnia tę lukę.

Zdaje się, że najcenniejszym artykułem o wojażach polskich kobiet w oświeceniu sprzed wydania tej publikacji jest tekst autorstwa Agaty Roćko poświęcony *grand tour* polskich „dam modnych”⁷. Jeśli chodzi o inne okresy historyczne, w pracy Bożeny Popiołek znajdziemy ciekawe, kilkunastonicowe wyszczególnienie motywów i kierunków wojaży kobiet w czasach Augusta II Mocnego⁸, a w książce Marii Boguckiej krótkie wymienienie rzeczonych aspektów podróży dla XVI–XVIII w. Ruchliwość Polek nikła w XVI w., zaczęła wzrastać dopiero w XVII w.⁹, dla wcześniejszych okresów nie sposób byłoby więc wysnuć ogólnych wniosków na ten temat.

³ *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI–XVII w.)*, wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołądź-Strzelczyk, M. E. Kowalczyk, Wrocław 2017; *Przestrogi i nauki dla dzieci. Instrukcje rodzicielskie (XVIII w.)*, wstępem i objaśnieniami opatrzyły M. E. Kowalczyk, D. Żołądź-Strzelczyk, Wrocław 2017; *Źródła do dziejów staropolskich podróży edukacyjnych*, red. D. Żołądź-Strzelczyk, M. E. Kowalczyk, Wrocław 2017.

⁴ A. Massalska, *Pamiętniki pensjonarki: zapiski z czasów edukacji w Paryżu (1771–1779)*, wstęp i oprac. M. E. Kowalczyk, Kraków 2012; K. Platerowa, *Moja podróż do Włoch: dziennik z lat 1785–1786*, wstęp i oprac. M. E. Kowalczyk, Łomianki 2013.

⁵ *Podróż europejska Rozalii i Stanisława z Dunin-Borkowskich*, red. M. Wrześniak, M. E. Kowalczyk, Warszawa 2018.

⁶ M. E. Kowalczyk, *Sierżant w spódnicy. Historia życia i służby wojskowej Joanny Żubrowej (1782–1852)*, Łomianki 2016.

⁷ A. Roćko, *Polski Grand Tour „dam modnych”*, w: *Polski Grand Tour w XVIII i początkach XIX wieku*, red. A. Roćko, Warszawa 2014.

⁸ B. Popiołek, *Kobiety świat w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgów szlacheckich*, Kraków 2003, s. 311–318.

⁹ M. Bogucka, *Białogłowa w dawnej Polsce*, Warszawa 1998, s. 177–178.

Recenzowana monografia prezentuje wielopłaszczyznowo kobiece doświadczenia z podróży, głównie europejskich z lat 1740–1830, skupiając się na niewiastach pochodzących z kręgów magnackich i szlacheckich. Autorka początkowo chciała wziąć pod uwagę również kobiety z innych warstw społecznych, ale baza źródłowa, co podkreśliła, okazała się zbyt duża, by podjąć to przedsięwzięcie w jednej publikacji (s. 13). Praca jest owocem szeroko zakrojonych kwerend krajowych i zagranicznych. Obszerny materiał źródłowy stanowią zarówno archiwalia, jak i pisma wydane drukiem. Autorka nie opierała się jedynie na diariuszach, ale również na listach stanowiących najsolidniejszy trzon bazy źródłowej i na wszelkich dokumentach z podróży, tj. rachunkach, registrach. Pokażna liczba wykorzystanych w tej pracy źródeł zawiera w sobie treści, które zostały opracowane dopiero przez autorkę omawianej książki. Możemy na jej kartach dowiedzieć się pierwszy raz o doświadczeniach z podróży wielu kobiet doby oświecenia. Wśród takich niewiast znalazła się np. Elżbieta z Ogińskich Wielhorska, zmarła niedługo po porodzie, który odbył się we Francji (s. 224–225). Również z materiałów nieobcych badaczom podróży autorka oprócz wątków znanych zaprezentowała również te mniej lub wcale nieporuszane w literaturze, jak np. kłopoty Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej i Florentyny Krzyżanowskiej ze znalezieniem noclegu w czasie drogi czy problemy z zakwaterowaniem w Rzymie Teofili z Potockich Moszyńskiej (s. 181–182, 186). Przekazy mężczyźn, co ciekawe, nie zostały w tej pracy zupełnie pominięte. Wszak nierzadko możemy w nich odnaleźć informacje o kobiecych wojażach. Autorka wykorzystwała informacje na temat kobiecych peregrynacji zawarte w wybranych źródłach autorstwa mężczyźn, np. notatki Forstera o rozmowach z polskimi arystokratkami na temat zagranicznych podróży (s. 53).

Niektóre zagadnienia zostały w pracy celowo opuszczone przez autorkę. Chodzi o wątek doświadczeń i spostrzeżeń polskich podróżniczek na kwestię krajobrazu (pierwotnego, naturalnego i kulturowego), dzieł sztuki, narodów i grup etnicznych, ponieważ kwestie te mają być przedmiotem oddzielnej publikacji (s. 22). Niektóre z tych zagadnień znalazły już zainteresowanie wśród historyków. Kwestie damskich refleksji z pierwszej połowy XIX w. na temat uroków przyrody i krajobrazu oraz wrażliwości na sztukę zostało poruszone w pracy doktorskiej Beaty

Bawej-Lisieckiej¹⁰, a spostrzeżenia kobiece z XVIII–XIX w. na temat dzieł sztuki zostały wykorzystane w książce poświęconej Florencji i jej sztuce w oczach polskich podróżników¹¹.

Kowalczyk posłużyła się przy pisaniu omawianej publikacji metodą biografii zbiorowych wypracowaną w XX w.¹² Informacje dotyczące zagranicznych wojaży, wyszczególnione z indywidualnych życiorysów, autorka pogrupowała, porównała i w miarę możliwości uogólniła. W ten sposób powstał obraz podróży typowych, a także spotykanych rzadko lub niepowtarzalnych (s. 13). W związku z tym każda część pracy jest zbudowana podobnie. Badaczka prezentuje na podstawie wybranych fragmentów źródeł konkretne zagadnienie i dokonuje na ich podstawie uogólnień oraz ukazuje to, co niezczęste lub bezprecedensowe.

Praca składa się z czterech rozdziałów, wykazu skrótów, bibliografii, spisu ilustracji, streszczeń w języku angielskim, francuskim i rosyjskim, indeksu geograficznego i osobowego. Rozdziały są proporcjonalne, jeśli chodzi o ich długość i liczbę wykorzystanych materiałów źródłowych.

Pierwszy rozdział dotyczy motywacji i celów podróży oświeceniowych kobiet. Wśród nich znalazły się znane w literaturze ich motywy, tj. edukacja, zaciekawienie obcymi krajami, moda na wyjazdy zagraniczne, względy towarzyskie lub religijne, rozrywka, zdrowie, interesy czy emigracja. Rodzajem podróży, o którym dotychczas nie było zbyt wiele w literaturze, jest wojaż poślubny¹³. Upowszechnił się on w Polsce w drugiej połowie XVIII w. Z prezentowanej książki dowiadujemy się, że taka podróż miała walor edukacyjny oraz stanowiła przepustkę do awansu społecznego. Za-

¹⁰ B. Bawej-Lisiecka, „Obraz kobiecego świata w polskich dziennikach, pamiętnikach i wspomnieniach z I połowy XIX wieku”, praca doktorska pod kierunkiem prof. dr. hab. K. Maliszewskiego, Toruń 2015, s. 139–150.

¹¹ M. Wrześniak, *Florencja-Muzeum: miasto i jego sztuka w oczach polskich podróżników*, Kraków 2013, s. 26–28, 32–35.

¹² T. Wiślicz, *Upodobanie. Matżeństwa i związki nieformalne na wsi polskiej XVI–XVIII wieku. Wyobrażenia społeczne i jednostkowe doświadczenia*, Wrocław 2012, s. 17–18.

¹³ Czasem jedynie wspomina się, że jakaś podróż miała charakter podróży poślubnej, np. B. Mazurkova, *Nowy Grand Tour w świetle „Mes voyages” Walerii Tarnowskiej*, w: *Polski Grand Tour...*, s. 155.

graniczny wojaż poślubny był dla kobiet tym, czym dla mężczyzn *grand tour* (s. 41–51). Wojaże zagraniczne kobiet nie miały raczej typowych cech *grand tour*, choć często trasy ich podróży przypominały te charakterystyczne dla peregrynacji po wiedzy i doświadczenie¹⁴.

Jedna z najbardziej interesujących opisanych praktyk dotyczących kobiecych wojaży odnosi się do podróży religijnych. Znajdziemy o niej nieliczne wzmianki w literaturze, którą przytoczyła autorka. Mianowicie kobiety niekiedy odbywały pielgrzymkę do Ziemi Świętej w dość specyficzny sposób. Przechodziły codziennie w swoich włościach takie odległości przez określony czas, by ich długość odpowiadała drodze do wybranego miejsca pielgrzymkowego (s. 122–123).

Przy okazji pisania o wyjazdach na pensje autorka zwróciła uwagę na problem badawczy, który warto podjąć, mianowicie odszukanie i przeanalizowanie instrukcji podróżnych dla kobiet, które mogą tkwić nieodkryte w archiwach kościelnych. Te rodzaje źródeł z pewnością powstawały (s. 144). O braku ich znajomości wspominają badacze wyjazdów na pensje młodych dziewcząt¹⁵.

Kolejny rozdział książki został poświęcony codzienności w drodze, tematowi raczej sporadycznie poruszanemu w literaturze dotyczącej podróży epoki oświecenia¹⁶. Najwięcej informacji na ten temat znajdziemy w publikacjach Antoniego Mączaka¹⁷.

Autorka opisała w tym rozdziale aspekty podróżowania w kolejności planowania i odbywania wojażu. Jako pierwsze poruszyła więc takie kwestie, jak przygotowania do podróży, drogi, po których się poruszano, środki transportu, zakwaterowanie i wyżywienie, znajomość języków obcych i pieniądze oraz trwogi i niebezpieczeństwa czyhające w czasie podróży. Na koniec pojawił się wątek peregrynacji kobiet w ciąży i z dziećmi,

¹⁴ A. Ročko, op. cit., s. 133, 135.

¹⁵ A. Szylar, *Źródła archiwalne dotyczące wyjazdów edukacyjnych dziewcząt*, w: *Źródła do dziejów staropolskich...*, s. 383.

¹⁶ Trochę na ten temat w publikacji M. E. Kowalczyk, *Obraz Włoch...*, w rozdziale *Drogi Polaków do Włoch*, zwłaszcza o Teofilu z Radziwiłłów Morawskiej.

¹⁷ A. Mączak, *Odkrywanie Europy*, Gdańsk 1998, s. 42–45, 77–143, 149–175, 227–230; idem, *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1978, s. 13–110, 125–201.

bez którego – zdaje się – nie mogła obejść się praca traktująca o damskich wożach. Nie zabrakło również męskich doświadczeń związanych z peregrynacją ciężarnej żony, porodem czy pobytem żony i dziecka w podróży. Jest to, obok wojaży poślubnych, najbardziej innowacyjna część pracy, wyodrębniająca nieopisywany dotąd aspekt podróży.

Trzecia część książki została poświęcona codziennej rutynie i sposobom spędzania czasu za granicą, podczas dni powszednich i świątecznych, rodzajom aktywności, tj. audiencjom, zakupom i obstalunkom oraz toczonemu życiu towarzyskiemu, a także nieszczęśliwym wypadkom. Poruszenie tych problemów okazuje się dość innowacyjne. Odnajdujemy w literaturze dotyczącej kobiet niewiele publikacji, w których dotyka się zagadnień związanych z tym, jak funkcjonowały one za granicą, jeśli już, to bardziej w kontekście kulturowego wymiaru podejmowanych w tym czasie aktywności, o czym szerzej za moment. Jedną z nielicznych publikacji traktującą o omawianej tematyce jest artykuł Agaty Roćko, w którym wymieniono codzienne czynności publiczne kobiet, często służące rozrywce, czasem skupiając się na wartości ich odbywania¹⁸. Również Agnieszka Whelan poświęciła nieco uwagi temu zagadnieniu odnośnie do Izabeli Czartoryskiej¹⁹. Powstało także kilka prac na temat nieszczęśliwych wypadków niewiast, poruszających raczej drastyczne przypadki tych nieszczęśliwych zdarzeń, jak np. uwięzienie i skazanie na śmierć Rozalii z Chodkiewiczów Lubomirskiej²⁰. W książce Kowalczyk znajdziemy zarówno te tragiczne, jak i mniej przejmujące, ale tak samo warte odnotowania wypadki, jak np. rodzaje problemów zdrowotnych nękających Polki we Francji, Anglii i Włoszech (s. 313–315).

Ostatnia część pracy dotyczy kulturowego wymiaru podróży kobiet, czyli roli, jaką odegrały ich wojaże w podróżopisarstwie, malarstwie i rzeźbie portretowej, kolekcjonerstwie, tworzeniu rezydencji i ogrodów oraz dbałości o walory zewnętrzne.

¹⁸ A. Roćko, op. cit., s. 136, 140, 142, 144, 147.

¹⁹ A. Whelan, *W poszukiwaniu uroczych widoków, przemysłu i dobrego rządu*, w: I. z Flemmingów Czartoryska, *Podróż po Anglii. Dziennik podróży po Anglii i Szkocji w roku 1790*, Warszawa–Toruń 2015, s. 17–63.

²⁰ W. M. Kozłowski, *Rozalia Lubomirska jako ofiara terroryzmu w 1794 roku*, Warszawa 1990.

Znaczenie kobiet w podróżopisarstwie nie było dotąd doceniane. Do czasu wydania recenzowanej książki panowała nieobalona teza o nikłej roli niewiast w podróżopisarstwie. Wynikała ona m.in. z myślenia o nich jak o istotach nieposiadających ambicji do tworzenia tego typu dzieł i skromnej znajomości ich zapisków (s. 403). W dodatku odnalezione źródła z podróży anonimowych autorów przypisywano często bez namysłu mężczyznom, podczas gdy okazuje się, że autorkami części z nich mogły być kobiety, np. dziennik prawdopodobnie Klementyny Wyganowskiej przypisano Augustowi Hiacyntowi Platerowi (s. 327–328). Częściej podkreślano wartość damskich podróży pod względem rozwoju pasji kolekcjonerskich, tworzenia rezydencji i ogrodów. Zdaje się, że najczęściej, mając powyższe na myśli, kojarzy się postać Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej oraz jej podróż po Anglii i Szkocji²¹. Tymczasem wiele innych kobiet zdobywało w czasie zagranicznych wojaży inspiracje do tworzenia obiektów podobnych do tych widzianych w obcych krajach. Wśród wielu z nich można wymienić Annę Paulinę z Sapiehów Jabłonowską, która zapewne w czasie swojej pierwszej podróży zagranicznej zapragnęła stać się posiadaczką gabinetu naturalnego i dziś pamiętamy ją jako właścicielkę słynnej swego czasu w całej Europie kolekcji przyrodniczej w Siematyczach (s. 356–358), czy Magdalenę Katarzynę z Dzieduszyckich Morską, która inspirując się licznymi zagranicznymi podróżami, wraz z mężem zaprojektowała pałac i ogród krajobrazowy w Zarzeczcu (s. 380).

Kobiety podczas wojaży zagranicznych chciały, by artyści uwieczniali ich wizerunki na obrazach lub rzeźbach portretowych, pozostawiając im pamiątkę z podróży. O damskich portretach napisała wcześniej Katarzyna Jagiełło-Jakubaszek, wspominając o wizerunkach niewiast wymienionych w tym rozdziale²². Kowalczyk dodała do nich jeszcze kilka innych uwiecznionych na portretach kobiet.

²¹ A. Aleksandrowicz, *Izabela Czartoryska: polskość i europejskość*, Lublin 1998; Z. Gołębiewska, *W kręgu Czartoryskich: wpływy angielskie w Puławach na przełomie XVIII i XIX wieku*, Lublin 2000; R. Dampc-Jarosz, *Wpływ włoskich podróży na działalność Anny Amalii von Sachsen-Weimar-Eisenach i Izabeli Czartoryskiej*, w: *Polski Grand Tour...*, s. 199–214.

²² K. Jagiełło-Jakubaszek, *Portrety polskich dam jako pamiątki ich Wielkich Podróżów*, w: *Polski Grand Tour...*, s. 185–198.

Kobiety zagranicą pragnęły odnaleźć nie tylko inspiracje i środki do pozostawienia namacalnego śladu w kulturze na wieki, ale także do funkcjonowania w kulturze współczesnego im życia codziennego. W obcych krajach szukały często rad i sposobów do upiększenia się kosmetykami, zabiegami czy strojami. Przywiezienie z Paryża kreacji będących najnowszym krzykiem mody i prezentowanie ich potem na krajowych salonach sprawiało kobiety w nie lada dumę²³. Jednak by zasięgnąć rady na polepszenie cery od zagranicznych znawców czy znać aktualną modę europejską, kobiety nie zawsze musiały udawać się w podróż. Wystarczyło czytać poradniki i gazety lub sprowadzić odpowiedniego lekarza, o czym w dużym stopniu traktuje ostatni podrozdział. Różni się on nieco od pozostałych części książki, ponieważ nie skupia się równie mocno na podróżach kobiet, ale na tym, jakich sposobów na upiększenie się i bycie modną szukały one w innych krajach, niekoniecznie w czasie swojego wojażu.

Prezentowana publikacja jest pierwszą pracą poświęconą tematyce podróży polskich kobiet epoki oświecenia opierającą się na możliwie najpełniejszej bazie źródłowej, której najbardziej odkrywczą i pokazną część stanowią listy. Wydaje się, że stanowi ona punkt przełomowy w badaniach nad historią podróży kobiecych, ponieważ ukazuje skryty dotąd dorobek niewiast w kwestii podróżopisarstwa oraz dowodzi, że ich peregrynacje można traktować jako oddzielny typ podróży oświeceniowych. Bacząc na powyższe, należy stwierdzić, że czołowym postulatem badawczym, który rodzi się po przeczytaniu tej publikacji, jest porównanie podróży kobiecych z wyjazdami męskimi, zwrócenie uwagi na kwestie typowo męskie, kobiece i wspólne obu płciom związane z podróżowaniem.

Poza tym oczywiście wiele z poruszonych w tej publikacji wątków można poszerzyć, opisać jako oddzielne zagadnienia, np. kwestie higieny, zdrowia i choroby w podróży czy diety. Z pewnością wiele źródeł jeszcze czeka na odkrycie, choćby wspomniane instrukcje dla dziewcząt udających się na pensje. Zainteresowanym tymi aspektami podróży kobiecych, których opracowanie zapowiedziała Kowalczyk, a o czym była już mowa, pozostaje czekać na kolejne książki autorki.

Paula Wydziałkowska (Toruń)
ORCID: 0000-0002-7606-2625

²³ A. Lisak, *Miłość, kobieta i małżeństwo w XIX wieku*, Warszawa 2009, s. 33.